

УДК 94[(477.83-25):334.734] «192/193»

«УКРАЇНСЬКИЙ МАНЧЕСТЕР»: НЕВІДОМА СТОРІНКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ЛЬВОВА*О.І. Пасицька*

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Проаналізовано розвиток української промисловості в контексті соціально-економічної історії Львова 20–30-х років ХХ ст. Охарактеризовано створення, діяльність та виробничий процес підприємств на вул. Потоцького (тепер - вул. Генерала Чупринки) у Львові, яку тогочасні львів'яни асоціювали з англійським промислово розвинутим містом Манчестер. У міжвоєнному Львові за європейським зразком господарювання розвивалися ринкові відносини та кооперативне виробництво, створювались нові підприємства, продукція яких виходила на тогочасний світовий ринок. Українські промислові осередки ("Центросоюз", Кооператив інженерських робіт, "Деко-ро", "Дендра", "Гар", керамічна фабрика "Око", хімічні підприємства "Атра", "Фамоза" та інші) представляли різноманітні галузі промисловості, зокрема хімічну, електротехнічну, паперову, мінеральну, деревообробну, забезпечували місцем праці та впливали на формування національної свідомості українців.

Ключові слова: Львів, «український Манчестер», економічний розвиток, фабрика, підприємство, кооператив, продукція.

Вступ. В останні десятиліття актуалізується локальна та соціальна історія. Досліджуючи окреме місто, село чи регіони історики вивчають самотні сторінки історичного минулого, що формує картину загальноісторичного розвитку у різних аспектах. У статті висвітлено невідому сторінку соціально-економічної історії Львова. В окремих монографіях та енциклопедичних виданнях з історії Львова лише фрагментарно окреслено промислові регіони міста та підпри-

ємницьку діяльність українців. Комплексний аналіз галузей промисловості, зокрема діяльність українських підприємств, виробничий процес на львівських фабриках, досліджено у монографії «Львів і львів'яни: український соціум та промисел (20–30-ті роки ХХ ст.)» [16]. У пропонованій розвідці сконцентровано увагу на економічному розвитку конкретних дільниць Львова, а саме «українського Манчестера»: від поняття до історичної інтерпретації. Ґрунтується дослідження на повідомленнях тогочасних періодичних видань «Господарсько-кооперативний часопис», «Наш прапор», «Новий час», «Сільськогосподарський часопис» тощо.

Виклад основного матеріалу. У міжвоєнний період Львів зберігав український характер. На початку 1920-х рр. українці становили майже третину населення міста. Львів був важливим економічним центром Галичини. У місті функціонувала низка підприємств, промислових, ремісничих, торговельних установ, періодично організовували ярмарки та промислові виставки. Українським промисловцям і комерсантам Львова належало понад 80 підприємств, здебільшого це були малі та середні підприємства [16, с. 382–386]. Українська продукція (цукерки фабрики «Фортуна нова», свічки фірми «Керос», пасти для взуття «Елегант», продукція «Маслосоюзу», цикорій «Луна», мило «Центросоюзу», радіоприймачі «Гетьман») мала попит на місцевому ринку та конкурувала із відомими фірмами на світовому ринку. Активно розвивалося у місті кооперативне виробництво, а кількість кооперативів із кожним роком збільшувалася.

Із кінця ХІХ ст. у зв'язку з економіч-

ним піднесенням у Львові почали виокремлюватися промислові осередки, вулиці, де функціонували та споруджували нові промислові підприємства. Однією з таких вулиць була Кжижова, у міжвоєнний період – вул. Потоцького (тепер – вул. Генерала Чупринки). Тут діяло понад десять підприємств, які славилися виготовленою продукцією, внаслідок чого ця місцевість отримала назву «український Манчестер» [1]. У галичан, зокрема львів'ян, слово «Манчестер» асоціювалося з економічно розвиненим містом та регіоном Англії. Манчестер був центром урбанізованої території, відомої як Великий Манчестер. У ХІХ ст. саме в англійському Манчестері бурхливо розвивалася промисловість, торгівля, зокрема пропагували фрітрейдерство (вільна торгівля, підприємницька діяльність), зафіксоване у понятті «манчестерство».

У 20–30-х рр. ХХ ст. в «українському Манчестері» у Львові функціонувало понад десяток підприємств: фабрика мила «Центросоюз», електротехнічних приладів Кооперативу інженерських робіт «Е-ко», радіоприймачів «Ергон», керамічних виробів «Око», галантереї «Гар», паперових виробів «Декоро», шевських кілків «Дендра», а також хімічні підприємства «Атра», «Фамоза», окремі з яких були кооперативними.

Досвід світової кооперації 20–30-х рр. ХХ ст. засвідчив, що часто кооперація розпочинала своє виробництво зі створення фабрик мила (Англія, Данія, Швеція та ін.). Найбільші фабрики з виробництва мила мала англійська споживча кооперація. Наприкінці ХІХ ст. була створена перша кооперативна фабрика мила в Англії. У міжвоєнний період у країні функціонувало чотири фабрики мила, на яких працювало приблизно 1590 робітників, які виробляли на тиждень близько 140 вагонів мила. Кооперативне мило користувалося попитом на ринку, оскільки було недорогим і якісним, порівняно з аналогічною продукцією приватних фабрик. У 1923 р. кооперативну

фабрику мила відкрили у Швеції. Фабрика виготовляла різноманітне мило та мильний порошок. За перший рік чистий прибуток від продажу мила становив близько 16 тис. корон [11].

Українська кооперація також розпочала виробництво власної продукції з фабрики мила «Мута». Спочатку підприємство зіткнулося з фінансовими труднощами. У середині 1920-х рр. на мило був більший попит і продукція фірми «Мута» конкурувала з відомими брендами «Шіхт», «Комета», «Альборіль» тощо [11].

Важливу роль в економічному розвитку Галичини, зокрема у розвитку миловарного промислу відіграв «Центросоюз», який очолювали відомі громадсько-політичні діячі Є. Олесницький і Т. Кормош. У міжвоєнний період кооператив реорганізували, внаслідок чого було утворено кілька відділів: споживчий, сільськогосподарський, галантерейний, миловарний [12]. Фабрика мила «Центросоюзу» функціонувала у Львові з 1921 р. під керівництвом інженера-хіміка Е. Гавалка, який стажувався за кордоном та ознайомився з модерною технологією виготовлення мила. У цьому ж році «Центросоюз» на правах власника (60 % акцій) увійшов до спілки з підприємством із виготовлення мила «Мута» – першою українською миловарнею у Львові та отримав право продавати продукцію лише кооперативам [17]. У 1925 р. «Центросоюз» збував у місяць приблизно 7000 кг мила. З кожним роком виробництво продукції зростало більше як на 100 %. Керівництво фабрики дбало про вдосконалення техніки, закупівлю нового обладнання і збільшення продукції [22].

У тогочасних галицьких часописах активно рекламували мило «Мута», зокрема писали: «Не треба буде купувати чужих виробів, бо фабрика «Мута» виробляє таке добре мило, що застидає всяке, хоч би і найкраще заграничне»; «жадайте і купуйте все і всюди тільки мило «Мута»

– першої української фабрики» [18]. Про мило писали пісні, які використовували як рекламу:

Найславніший город Київ,
Найбіліший хліб з Поділля,
Найчистіша вода з Прута,

А найлучше мило «Мута» [14].

У 1928 р. «Центросоюз» став єдиним власником фабрики, змінивши назву товару з «Мута» на «Центросоюз». Швидкими темпами «Центросоюз» покращив якість товару та вдосконалив технологічні процеси. Фабрика продукувала мило різної ваги (від 200 г до 1 кг) з різноманітними запахами [19]. У виробництві мила використовували кокосову, а згодом і лляну олію. Саме на основі лляної олії в той час виготовляли мило у Данії, Німеччині тощо [4].

За період від 1 липня до 31 грудня 1926 р. продали 38359 кг мила «Мута», зокрема кооперативи – 32852,5 кг, Народна торгівля (склади) – 3325 кг, приватні купці – 2181,5 кг. «Центросоюз» як торговельна установа займався збутом мила також інших підприємств. Наприклад, за вказаний період «Центросоюз» продав 43097 кг мила «Шіхт». Кооперативи збули 36452 кг, а Народна торгівля та інші установи – 6645 кг [13]. Більшість українських повітових кооператив підтримувало українського виробника, зуміла переконати населення в якості українського товару. Однак, були кооператори, які виконували роль посередника, торговця, які передусім дбали про прибуток. До речі, український громадський діяч та економіст Михайло Драгоманов ще наприкінці ХІХ ст. зазначав: «Кожна копійка, потрачена не на українську справу – це видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в нізвідки» [8] та закликав підтримувати українського виробника.

На середину 1930-х рр. «Центросоюз» був одним із найбільших виробників мила в Польщі. У 1931 р. кооперативна фабрика «Центросоюзу» продала 397500 кг мила, 1932 р. – 406500 [24, с. 5]. Про-

тягом 1933–1936 рр. випуск продукції збільшився більше, ніж на 70 % [16, с. 123–125]. У 1934 р. на кооперативній фабриці мила працювало 2 урядовці, 14 робітників, у 1936 р. кількість робітників збільшилася до 20 [7].

На вул. Потоцького, 58 і 58 а знаходилися й інші підприємства хімічного промислу, зокрема «Атра» С. Герасимовича, яке продукувало чорнило «Атра», клеї «Кожем'яка», «Атраліт». Не менш популярним було підприємство «Фамоза», де виготовляли мило для прання «Оксана», зубні пастки, крем-мило для гоління [16, с. 125].

У 1933 р. у відомому львівському Кооперативі інженерських робіт (КІР) організували електротехнічний відділ, а з 1934 р. при КІР функціонувала фабрика електротехнічних приладів «Е-ко» [10]. Підприємство виготовляло проекти та займалося монтажем електричного освітлення у Львові, Тернополі, Самборі, Копичинцях, Буданові тощо. Зокрема спеціалізувалося на інсталяції світла у церквах. У 1934 р. на вул. Сикстуській, 29 (тепер – вул. Дорошенка) почав функціонувати магазин радіо- та електротехнічних приладів «Е-ко», де продавали вироби власного виробництва та різноманітне електричне обладнання: електричні печі, електричні нагрівачі води, праски, сушарки, електромедичні апарати, зокрема лампу «Солюкс» – апарат для світлолікування, прогрівання й стимуляції кровообігу тощо. Третій і найважливіший напрям роботи «Е-ко» – це виготовлення батарей, радіоприймачів, детекторів, грамофонів, колонок. Функціонувала також майстерня, де ремонтували електротехнічні вироби, зокрема телефони, дзвінки [9].

Виготовляли батареї та радіоприймачі під керівництвом досвідчених інженерів Галини Чайківської, Атанаса Мілянича, Зубенка, Крохмалюка. З метою удосконалення техніки виготовлення батарей, деякі спеціалісти стажувалися у Німеччині. У процесі виробництва використовували сировину, яку привозили

з-за кордону. Обгортки і етикетки для «Е-ко» виконувало українське підприємство паперових виробів «Декоро». У 1936 р. на фабриці та в магазині електротехнічних товарів «Е-ко» працювало приблизно 20 осіб: 3 інженери, 8 monterів, 5 хлопців-помічників [2]. За день робітники фабрики могли виготовити понад 1000 батарей «Е-ко» [3]. Всього за перший рік виготовили 70 тис. шт. батарей [24, с. 6].

Кореспондент «Сільськогосподарського часопису» після відвідин фабрики «Е-ко» так описував процес виготовлення батарей: «Оглядаємо, як у різних бубнах вимішуються сирівці, як на особливих штанцах витискається стовпик з чорної маси з вугликами по середині, як кілька робітниць обвиває їх у полотно та обв'язує нитками. Потім такі готові «лялечки» вставляють у цинові вальці, наповнені електролітом, варять їх, прилютовують до них дротики, засмолюють, а врешті вкладають в текстурові обгортки та наліплюють етикетки. Готові батареї переходять ще дальші проби на силу світла та видержливість. Після того їх пакують у скринки і так вони готові вже до висилки» [3, с. 7]. Про батареї «Е-ко» часто складали фейлетони, вірші, пісні, які використовували як рекламу:

Утікайте закопчені

Ліхтарки далеко,

Бо йде новий король світла

Всеволодний наш «Е-КО».

Конкурували українські електротехнічні товари на ринку з батареями та ліхтариками світового рівня «Даймон», які постачали з Гданська «Центросоюз», повітові союзи кооперативів й інші торговельні установи [5].

Технічним досягненням українського промислу у міжвоєнний період без сумніву були українські радіоприймачі «Ергон», які з'явилися на ринку наприкінці 1935 р. Фабрика «Ергон» функціонувала на вул. Потоцького, 58, а її власниками були М. Раковський та К. Тучапський [6]. Девіз фірми: «В кожній українській хаті – добрий український радіоприймач

“Ергон”».

Виробництво радіоприймачів потребувало насамперед фахівців та капіталу. «Ергон» виготовляв чотири види радіоапаратів: два на батареї і два мережеві. На батареї: триламповий радіоапарат «Боярин», який охоплював близько 30 радіохвиль і відзначався надзвичайною економністю спожитої енергії, а також високоякісний радіоприймач «Гетьман». Мережеві радіоприймачі: 3-ламповий «Отаман» і п'ятилампові «Супергетеродин» і «Князь» вартістю від 135 до 400 злотих. Під час виготовлення радіоприймачів використовували найкращі комплектуючі: конденсатори, електродинамічні голосники тощо відомих брендів «Філіпс», «Сіменс», які виготовлялися у Варшаві, Познані, Гданську [23].

Надзвичайно популярним був 4-ламповий радіоприймач «Гетьман» вартістю 260 зл. Працював він на коротких, середніх та довгих хвилях. Було налаштовано близько 40 радіохвиль [16, с. 123–125]. Продавали українські радіоприймачі у Львові у магазині інженера О. Богачевського на вул. Руській, 3 та у крамниці «Еко» на вул. Сикстуській, 29 (тепер – вул. Дорошенка) та в інших містах [23].

Із 1 листопада 1933 р. у Львові діяла фабрика шевських кілків О. Ониська і Я. Скопляка (випускники Гданської політехніки) «Дендра». У червні 1934 р. фабрика розпочала виробничу діяльність. Спочатку на підприємстві працювало сім осіб, а у 1936 р. – 35 робітників і два керівника. Зокрема, на «Дендрі» працювали молоді й енергійні фахівці О. Онисько та О. Клюфас. Фабрика мала необхідні фінансові ресурси. Тут не лише виготовляли кілки, а й пакували та продавали продукцію. У 1934 р. на фабриці виготовили близько 35 т, а в 1935 р. – 75 т кілків. Для виготовлення кілків використовували місцеву деревину. Підприємство забезпечувало сировиною «Народна торгівля», а упакуванням – «Бібльос» [15]. Продукція «Дендри» успішно конкурувала на ринку. Фірма збувала свої товари у Галичи-

ні, на Волині, у Познані, зокрема через приватних купців – близько 57 %, а через кооперативи близько – 43 %. Кореспондент часопису «Наш прапор» у 1936 р. після екскурсії на фабриці писав: «Серед нашого молодого промислу «Дендра» це вже «гігант» [1].

Із 1935 р. на вул. Потоцького, 58а працювала єдина українська фабрика галантереї «ГАР», де виготовляли гребінці, гудзики, дзеркала з портретами українських історичних постатей, зокрема Б. Хмельницького, погруддя Т. Шевченка, І. Франка. Серед покупців користувалися попитом кишенькові дзеркальця та дзеркала великих розмірів у рамках, а також гребінці, виготовлені з натурального рогу, який привозили з Відня. На фабриці працювало 15 робітників [21].

У Львові функціонувала фабрика картонних та паперових виробів «Декоро» (власники В. Рижевський та В. Онишкевич). На підприємстві працювало 25–40 робітників. Фабрика мала власну друкарню. Тут виготовляли кольорову рекламу, упакували промислову продукцію [16, с. 129].

Із 1880-х рр. на вул. Генерала Чупринки, 58 діяла фабрика кахлевих печей І. Левинського. Спочатку тут випалювали кахель та посуд, а згодом виробляли печі, каміни, дахівку, цеглу, плити, горщики, скульптуру. На початку ХХ ст. це була одна з найбільших фабрик у Галичині. На підприємстві функціонувало кілька відділів: кахлярський; плитки для підлоги та стін; посуду й декоративних ваз; дрібних керамічних виробів; пластики. У міжвоєнний період на місці керамічної майстерні І. Левинського з ініціативи одного з найвидатніших скульпторів Західної України С. Литвиненка засновано фабрику керамічних виробів «Око». У 1933–1937 рр. С. Литвиненко разом із М. Лукіяновичем керували підприємством. На фабриці займалися виготовленням та мистецьким оформленням ваз, тарілок, флаконів (пляшок), дзбанків (глиняного посуду для води). Посуд виготовляли зде-

більшого у гуцульському стилі, для якого були характерними біла основа, геометричні візерунки, зелено-червоно-жовті барви. Власник фабрики С. Литвиненко народився на Полтавщині і тому й не дивно, що виготовляли посуд у полтавському стилі. Для цього стилю було характерним зображення тварин, різноманітних квітів на різнокольоровій основі. Працювало на фабриці 15 робітників, які також проводили екскурсії по фабриці, організували виклади про українську кераміку та активно рекламували вироби фабрики «Око» на тогочасних промислових виставках [20].

Висновки. Отже, у першій третині ХХ ст. у Львові за зразком економічно розвинутих міст Англії, Німеччини, Франції активно модернізували старі та створювали нові підприємства, кооперативи, торговельні осередки, які сприяли розвитку національної економіки. Власники підприємств та робітники стажувалися за кордоном. У Львові все частіше виділялися окремі промислові осередки, пропагувалося гасло «свій до свого по своє». Одна з таких економічно розвинутих ділянок охоплювала вул. Потоцького, 58 та 58 а, яку тогочасні мешканці називали «українським Манчестером», оскільки тут функціонувало понад десять підприємств різних галузей промисловості, які гідно репрезентували український бізнес.

Література та джерела

1. «Велико-фабричний розмах». «Дендра» – фабрика шевських кілків // Наш прапор. – 1936. – 30 березня. – С. 3.
2. 5-ліття існування КІР-у // Новий час. – 1936. – 11 вересня. – С. 9.
3. В. Л. Дещо про К.І.Р та «Еко» // Господарсько-кооперативний часопис. – 1936. – 4 жовтня. – С. 6–7.
4. В. Л. Як буде з милом // Господарсько-кооперативний часопис. – 1935. – 17 листопада. – С. 4–5.
5. Господарсько-кооперативний часопис. – 1927. – 1 січня. – С. 18.
6. Господарсько-кооперативний часопис. – 1934. – 8 квітня. – С. 14.

7. Ки З. Фабрика мила Центросоюзу в 1936 р. / З. Ки // Господарсько-кооперативний часопис. – 1937. – 21 березня. – С. 8.

8. Замало розходиться мила «Ц. С» // Господарсько-кооперативний часопис. – 1930. – 21 грудня. – С. 2.

9. К.І.Р. і «Е-ко». Наші технічні досягнення на виставі українського промислу // Наш прапор. – 1936. – 26 березня. – С. 3.

10. Кооператива інженерських робіт «КІР» // Господарсько-кооперативний часопис. – 1934. – 8 квітня. – С. 14.

11. Кооперативні фабрики мила / Сільськогосподарський часопис. – 1926. – 1 вересня. – С. 2.

12. Коренець Д. Вступне слово / Денис Коренець // Ювілейний альманах Центросоюзу в 30-ліття. – Львів, 1931. – С. 3–4.

13. Наш промисл // Сільськогосподарський часопис. – 1927. – 20 квітня. – С. 12.

14. Новий час. – 1926. – 27 червня. – С. 2.

15. Панченко П. У відвідинах нашого промислу / П. Панченко // Господарсько-кооперативний часопис. – 1936. – 2 лютого. – С. 5

16. Пасіцька О. Львів і львів'яни: український соціум та промисел (20–30-ті роки ХХ ст.) / Оксана Пасіцька. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014.

17. Пеленський З. Центросоюз // Сільськогосподарський часопис. – 1927. – 3 лютого. – С. 1.

18. Сільськогосподарський часопис. – 1924. – 1 червня. – С. 88.

19. Сільськогосподарський часопис. – 1932. – 3 січня. – С. 6.

20. Стаємо сильною ногою на ґрунт життя! // Наш прапор. – 1936. – 13 березня. – С. 3.

21. Стаємо сильною ногою на ґрунт життя! // Наш прапор. – 1936. – 23 березня. – С. 3.

22. Творидло М. Центросоюз (тридцятиліття його діяльності) / Микола Творидло // Ювілейний альманах Центросоюзу в 30-ліття. – Львів, 1931. – С. 17–18.

23. Українські радіоприймачі «Ергон» // Наш прапор. – 1936. – 29 квітня. – С. 3–4.

24. Федак І. Наше кооперативне виробництво / І. Федак // Господарсько-кооперативний часопис. – 1936. – 11 жовтня. – С. 5–6.

history of Lviv city in the 20–30 years of the twentieth century is analyzed. Creation, activity and production process of enterprises on Pototsky street (now General Chupryny street) in Lviv were characterized and the inhabitants of that times associated this street with industrially developed British city of Manchester. According to the model of economically developed cities including Manchester market relations and cooperative production have been developed in the interwar Lviv, new companies have created products for the world market of that time. Ukrainian industrial centers («Tsentrsoyuz», Cooperative of Engineering Products, «Decoro», «Dendra», «Gar», ceramic factory «Oko», chemical plants «Atra» «Famoza» and others) represented a variety of industries including chemical, electrical, paper, mineral, wood-working industries. These enterprises produced competitive products including soap «Tsentrsoyuz», «Muta», paper products «Decoro», ink «Atra», glues «Kozhemyaka», «Atralit», cosmetic products «Oksana», radios, speakers, batteries «E-ko», «Ergon», ceramic products (tiles, vases, plates, water pottery in Hutsul and Poltava styles) «Oko», fancy products (combs, buttons, mirrors, portraits) «Gar». Ukrainian industry also actively collaborated with cooperative, commercial, financial, advertising agencies of Galicia, providing new job places and influencing the formation of Ukrainian national consciousness.

Key words: Lviv, «Ukrainian Manchester», economic development, factory, company, cooperative, production.

Pasitska O.I. «UKRAINIAN MANCHESTER»: UNKNOWN PAGE OF SOCIO-ECONOMIC HISTORY OF LVIV. *The development of Ukrainian industry in the context of social and economic*

Пасіцька О.І. «УКРАЇНСЬКИЙ МАНЧЕСТЕР»: НЕІЗВЕСТНІ СТОРІНКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ЛЬВОВА. *Проаналізовано розвиток української промисленості в контексті соціально-економічної історії Львова 20–30-х років ХХ в. Охарактеризовано створення, діяльність і виробничий процес підприємств*

на ул. Потоцкого (теперь ул. Генерала Чупринки) во Львове, которую тогдашние львовяне ассоциировали с английским промышленно развитым городом Манчестер. В междувоенном Львове по европейскому образцу хозяйствования развивались рыночные отношения и кооперативное производство, создавались новые предприятия, продукция которых выходила на тогдашний мировой рынок. Украинские промышленные предприятия («Центросоюз», Кооператив инженерских работ, «Декоро», «Дендра», «Гар», керамическая фабрика «Око», химические предприятия «Атра», «Фамоза» и другие) представляли разнообразные отрасли промышленности, в частности химическую, электротехническую, бумажную, минеральную, деревообрабатывающую, обеспечивали местом труда и влияли на формирование национального сознания украинцев.

Ключевые слова: Львов, «украинский Манчестер», экономическое развитие, фабрика, предприятие, кооператив, продукция.